

El mosaic d'època romana als Països Catalans. Una visió de conjunt

Josep Maria Nolla i Brufau*
Universitat de Girona

Rebut 4 setembre 2020 · Acceptat 30 novembre 2020

RESUM

Esbós històric de la presència i evolució dels diversos tipus de mosaic en l'àmbit territorial dels Països Catalans d'ençà de les primeres manifestacions detectades fins a la fi del món antic, a partir de determinats jaciments i dels exemplars més paradigmàtics. S'han tingut en consideració tota mena de jaciments, urbans i rurals, i, puntualment, d'àmbits funeraris.

PARAULES CLAU: *opus signinum*, *opus tessellatum*, *opus uermiculaum*, *opera sectilia*

PROLEGÒMENS

El mosaic és un revestiment que fa servir, preferentment, peces minerals de mida variable lligades amb morter. Tanmateix, també utilitzà cubs de terrissa i de pasta vítria, de vegades amb recobriment d'or o daurat, i altres possibilitats de tota mena. Serví principalment com a sòl amb excel·lents resultats (impermeable, resistent, net i elegant), però també, sobretot a partir del baix imperi, per a recobrir parets de mur, voltes, cúpules i sostres.¹ Els estudiosos en consideren l'existència de tres tipus: els de còdols, els de tesselles (l'*opus tessellatum* dels antics) i el *uermiculatum*, també de tesselles de mida diminuta i de gran qualitat que feien possible donar a la peça un aspecte pictòric. El nom d'aquest darrer és modern, creat per diferenciar-lo de les altres maneres de fer. Per als antics, el *uermiculatum* no era sinó un *tessellatum* notablement més fi.

Si deixem de banda creacions sumèries ben semblants, de principis del tercer mil·lenni aC, que no s'expandiren gaire més enllà del món mesopotàmic, el mosaic, tal com l'entendem, s'ha de considerar una altra aportació del talent hel·lè. Els primers, de còdols, aparegueren a la darrella del segle v aC, al nord de Grècia i a Macedònia, amb algunes peces figurades, impactants, d'una notable bellesa. L'*opus tessellatum*, que feu possible l'èxit i l'enorme i brillant expansió d'aquesta tècnica, fou cosa del món grec o hel·lenitzat de Sicília i de la Magna Grècia. Al seu redós, el *uermiculatum* aparegué immediatament i feu possible, encara més, peces d'una bellesa excepcional. La seva popularització va ser ràpida i general. Al segle III aC, era una

manera recurrent de pavimentar amb eficàcia, tot ennoblint-les, les cambres més representatives de les cases privades, però també, puntualment, d'alguns edificis públics. L'expansió de Roma per la Mediterrània i la consolidació del seu imperi en facilità la presència arreu. Ben aviat esdevingué un element característic més de la *koiné* cultural grecoromana.

El territori sobre el qual dissertarem, l'àrea geogràfica dels Països Catalans, formà part durant una llarga etapa de la *provincia Hispania Citerior* i, més endavant, de les províncies *Tarraconensis* i *Carthaginensis*. I després de l'enfonsament de la part occidental de l'Imperi, del *regnum gothorum*, llevat de les illes Balears que passaren a mans vàndales, primer, i bizantines, després, com l'àrea més meridional de l'actual País Valencià, que no fou ocupada pels visigots fins als darrers anys del primer terç del segle VII.

Es tracta d'un territori que s'obre a la Mediterrània, amb contactes fluids amb Itàlia, les illes, el nord d'Àfrica i l'Orient i que foren, justament, les terres que primer entraren en contacte amb la república romana (218 aC, Empúries) i que, per acabar-ho d'adobar, van romandre lligades a l'Imperi fins a la dissolució final (476), circumstàncies, polítiques i geogràfiques, que expliquen una romanització antiga, de llarga durada i fortament arrelada.

L'estudi del mosaic en aquest territori és antic, fonamentat inicialment per l'interès davant de peces notables i, àdhuc, excepcionals. Alguns d'aquells primers exemplars localitzats s'han conservat i d'altres han desaparegut lamentablement. Més endavant, amb la sistematització de la recerca i la valoració dels vestigis arqueològics, el seu estudi entrà a formar part del coneixement global sobre el món antic. Tanmateix, hauríem de reconèixer

* **Adreça de contacte:** Josep Maria Nolla i Brufau. Universitat de Girona, Edifici Sant Domènec. Plaça Ferrater Mora 1, 17004 Girona, Catalonia, EU. Tel. +34972418793. E-mail: josep.nolla@udg.edu

que la bibliografia sobre aquest tema és dispersa i, sovint, atomitzada, cosa que dificulta els estudis de conjunt. Només els mosaics coneguts fins aleshores de la província de Lleida s'han aplegat en un dels volums (fascicle VIII), tal com alguna peça conservada al Museo Arqueológico Nacional (fascicle IX) del *Corpus de mosaicos romanos de España*, una col·lecció d'una enorme utilitat que es publica amb una lentitud exasperant sota els auspicis del Consejo Superior de Investigaciones Científicas (CSIC). Molt més greu és, més de cent anys després de l'inici de les excavacions oficials, la manca d'una (o d'unes) monografia que reuneixi, ordeni i presenti aquell tipus de sòls descoberts a Empúries. I no és per dir, sinó pel valor incalculable de la col·lecció procedent d'aquell jaciment. En efecte, la cronologia de l'establiment i les seves característiques històriques converteixen aquell lloc en un espai privilegiat per conèixer l'expansió d'unes modes als moments inicials de la introducció d'aquella manera d'embellir i ennoblir sobretot les grans cases unifamiliars benestants i, més puntualment, alguns edificis de la comunitat. El nombre de peces i la seva cronologia converteixen el jaciment altempordanès en un lloc essencial per entendre i resoldre qüestions fins ara només plantejades i difícils de solucionar.

L'elaboració de mosaics era una tasca artesanal especialitzada en què treballaven diversos experts i uns quants manobres. Quant signen la seva obra (*infra*) fan referència a l'equip, a la colla, que anomenaven *officina* amb un nom de referència (taller d'en Tal), que no era altre que el del cap de l'equip. És més que probable que una part, si no tots, dels membres de la colla fossin *serui* i/o lliberts, amb una jerarquització fixada per l'habilitat i per la veterania. Sabem de l'existència dels «creadors», els que dibuixaven el tapís de cada obra, tant els de temàtica geomètrica o vegetal, que poden arribar a ser d'una complexitat increïble, com els figurats en què, de vegades, apareix un nombre considerable de personatges. Existien «cartrons» de tota mena que circulaven amb una certa rapidesa pels diferents territoris. No cal dir que eren colles nòmades que es desplaçaven d'un lloc a un altre en funció dels encàrrecs, treballant a ciutats o en vil·les que podien trobar-se molt allunyades de tot arreu i molt terra endins. Sovint es parla de la presència de tallers forans, primer itàlics i més endavant africans. Deixant de banda moments puntuals, són qüestions difícils de provar i no pas fàcils de defensar. En general, aquestes colles eren «locals». Circulaven més els dissenys, els «cartrons», que les *officinae* i, puntualment, algun emprenedor vingut de fora.

El cap havia de ser home d'aptituds notables i àmplies. Negociava amb els comitents pactant uns temes determinats i havia de tenir la capacitat d'adaptar el tema a una estança determinada i preveure el nombre i les característiques de les tesselles que necessitaria, que majoritàriament es tallaven *in situ*. El tapís es dibuixava sobre la preparació del sòl i, quan rebia la morterada de base, calia córrer per encastar-hi les tesselles tal com calia abans no se solidificués la pasta. Hi ha, certament, de tot: des de ta-

llers àulics d'altíssim nivell fins a oficines, per dir-ho d'alguna manera, d'una gran discreció.

Els emblemes d'*opus uermiculatum* eren tota una altra cosa. Solien ser peces de mida reduïda, rectangulars o quadrades, fent servir finíssimes tesselles minúscules per aconseguir l'efecte d'una pintura. Procedien de determinats tallers que es localitzaven a Alexandria, a Síria o a la Itàlia tirrènica, on treballaven experts d'altíssim nivell amb una temàtica molt controlada. Devien tenir un cost molt elevat i, per les mides i el pes, viatjaven sense cap dificultat d'una punta a l'altra de la Mediterrània. No ens ha d'estranyar que, per la seva història i per la seva situació, Empúries acapari la majoria d'aquelles peces.

ELS PRECEDENTS

En aquestes contrades, el paviment de mosaic no fou introduït pels romans. Abans del 218 aC ja existia de manera puntual i, certament, extraordinària. *Emporion*, la *polis* d'origen focu, ja coneixia aquesta manera de fer tal com posa de manifest una habitació parcialment coneguda, afectadíssima per les obres contundents de la imponent *stoa* que definia pel costat septentrional l'àgora del segle II aC. Es tracta d'una sala amb sòl d'*opus tessellatum* que formava part d'un vell *balaneion* públic de la ciutat que, en ser destruït per les grans reformes urbanes del segle II aC, havia acabat essent substituït per un altre de situat només una cinquantena de metres cap a llevant i que conservava un interessant sòl d'*opus segmentatum* obrat amb *crustae* més aviat petites, irregulars, de marbre blanc i que no deixa de ser, també, un sòl de mosaic. Era una excel·lent opció pel bon resultat en edificis on l'aigua era element primordial.² És, certament, ben poca cosa, però certifica el coneixement i la utilització d'allò que era norma al món de la Mediterrània central (i oriental). No ha de ser una peça única. Recordem que encara coneixem ben poc l'Empúries anterior al segle II aC.

Però també al gran *oppidum*, fortament hellenitzat, del puig de Sant Andreu a Ullastret (Baix Empordà). En els magatzems d'aquell centre es conserven fragments d'un sòl d'*opus figlinum* de tradició púnica de procedència indeterminada. Molt més tardans cal considerar vestigis prou notables d'*opus tessellatum* en blanc i negre que podrien haver format part del sòl de la cella d'un temple que continuà existint molt temps després de l'abandonament de l'*oppidum*, molt a principis del segle II aC. No cal dubtar de l'existència de paviments semblants en altres territoris més meridionals, més influïts, en aquest cas, pels cartaginesos.³

En àrees geogràfiques perifèriques com les nostres, els pocs exemples amb cronologies tan altes identificats fins ara s'han de posar en relació —i és absolutament raonable— amb edificis públics.

LA BAIXA REPÚBLICA. EL MOSAIC D'OPUS SIGNINUM I ALTRES MODALITATS

A partir del 197 aC quedà clara la voluntat de Roma de mantenir i ampliar el seu domini sobre *Hispania*. Aquests dos primers segles pràcticament sencers (II-I aC) constitueixen una etapa canviant, enormement atractiva i que culminà amb la fundació d'una xarxa de *ciuitates* que vertebraren el territori i facilitaren la integració dels indígenes que s'encaminaven a esdevenir romans provincials. En aquests quasi dos segles convulsos, els contactes permanents amb romans i itàlics introduïren, a poc a poquet, noves maneres de fer, noves modes, algunes de les quals, tangibles i amb capacitat per a resistir el pas del temps, podem resseguir. En aquesta etapa s'introduí i es popularitzà un sòl de mosaic senzill, fàcil d'obrar i d'excel·lents resultats des de tots els punts de vista, ben conegut i utilitzat al món de la Itàlia tirrènica d'ençà del segle III aC avançat. El mosaic d'*opus signinum* no és altra cosa que un sòl obrat amb morter de calç barrejat amb picadís de ceràmica que li atorga el característic color vermell, més o menys intens, disposat sobre un *rudus* sòlid i gruixut, obrat amb rierencs i còdols o pedruscall menut. Al damunt de la superfície, abans que la morterada se solidifiqués, calia incrustar-hi unes tesselles, blanques, negres o de colors o *crustae* i/o fragments informes de pedra, que formaven, de vegades, un dibuix geomètric senzill o disposats sense ordre ni concert o, fins i tot, que dibuixaven figures d'animals d'una manera molt simple. No és rara la presència d'inscripcions, sovint de benvinguda, que, quan existeixen, ajuden a interpretar la funció de la cambra que pavimentaven.⁴

Aquesta mena de sòls, tal com s'ha vist, començaren a fer-se presents a la Itàlia banyada pel mar Tirrè d'ençà de la darrerïa del segle III aC i ben aviat la documentarem en el territori que analitzem en cronologies fermes dins del segle II aC. La simplicitat i els bons resultats d'aquells sòls n'explicarien l'èxit i la llarga continuïtat d'ús fins ben entrat el segle I de l'era. No cal dir que hi ha una certa evolució formal i temàtica que permet reconèixer els exemplars més sofisticats a partir del principat d'August, a l'entorn del canvi d'era.

I ara constatem, per part de les elits benestants, sense deixar d'haver-hi comitents públics, la voluntat d'embellir determinades cambres de les *domus* per remarcar-ne la funció i enaltir el prestigi del propietari i de la seva família, tot fent-ne notar la cultura, els contactes i la capacitat d'estar al dia. Això explica que la immensa majoria dels exemples coneguts d'aquella mena de sòls siguin obra privada. Es reservaren, no cal dir-ho, per pavimentar les habitacions principals, aquelles que servien per a relacionar-se amb el món exterior (atris, peristils, *triclinia* i, en el context grec, estances dedicades al *symposion*...). Quan al llarg del segle I aC s'acabà imposant el model de *domus* de tipus mediterrani, amb el peristil com a centre vertebrador, les sales amb paviment de mosaic es localitzaven, sobretot, al seu entorn.

Les cases unifamiliars hellenístiques (o tardorepublicanes) de la Neàpolis emporitana, que es datarien preferentment a partir de mitjan o segona meitat del segle II aC, no són mai gaire extenses en ser l'espai disponible un problema aleshores insoluble, cosa que no afectava la riquesa formal del conjunt. Un exemple podria ser la casa núm. 34, d'uns 300 m² i deu habitacions, bastida a l'entorn d'un atri tetràstil. La meitat de les estances (i més de la meitat de la superfície total) mostraven paviments luxosos, amb mosaics d'*opus signinum* que ocupaven la part central de l'habitatge, espais primordials d'autorepresentació.⁵

Els exemples sovintegen i són presents arreu del territori que estem analitzant. Destaca, pel nombre d'exemplars, la Neàpolis emporitana, el nucli principal d'*Emporion*, polis independent i fidel aliada de Roma, amb cronologies que ocupen tota aquesta etapa històrica. Resaltem algunes peces amb inscripcions de benvinguda o directament relacionades amb el simposi.

També són presents en les fases més antigues de les *domus* fundacionals de la ciutat regular, amb, puntualment, pervivències posteriors d'època d'August i encara més enllà.

Cal remarcar, en aquest context, sobretot del segle I aC (i més endavant, encara), l'existència, en determinades habitacions especialment importants en el conjunt d'una casa, d'un sòl d'*opus signinum*, amb tesselles que dibuixen motius geomètrics, que reserva l'espai central de l'estança per encaixar-hi una placa de pedra (o de terrissa) de petites dimensions, que es podia posar i treure i que era la base d'un mosaic d'*opus uermiculatum* obrat amb tesselles minúscules de materials molt variables i d'una gran qualitat, que reproduïa un tema figurat amb efectes propis de la pintura sobre taula (emblema). Sovint eren d'una gran qualitat i sempre notables i reclamaven l'atenció del visitant enmig d'un sòl senzill d'*opus signinum* amb tesselles incrustades. Empúries —i no és estrany que sigui així— ens ha proporcionat fins a quatre peces magnífiques, tres de les quals són escenes de gènere (la garsa lladre, el gat i els ocells, peixos marins). Nogensmenys, destacariem l'emblema que reproduceix una representació teatral de la tragèdia d'Eurípides presentada després de la mort de l'autor el 405 a C, *Ifigenia a Àulida*, que fou trobat *in situ*, al segle XIX, en una *domus* encara no explorada del sector central de la ciutat regular.⁶ Era, certament, producte del comerç de luxe internacional. Aquestes peces no eren a l'abast de tothom.

Durant un temps, hom proposà una fàbrica alexandrina o oriental. Més recentment, els experts tendeixen a pensar en tallers més pròxims, de la Itàlia central. No és fàcil, tanmateix, assegurar-ne la procedència exacta. Aquestes peces s'anomenaven emblemes, mot d'origen grec que significa, justament, peça inserida. Aquesta manera de fer continuà anys enllà tal com posa de manifest l'emblema mòbil d'un mosaic de la segona meitat del segle II procedent de Tarragona amb la testa de Medusa (*infra*). No és un fet extraordinari, durant una excavació arqueològica, localitzar una estança amb sòl de mosaic que

no ha conservat l'emblema, possiblement retirat abans de l'abandonament de l'edifici. Eren peces pensades per a facilitar-ne el trasllat i la (fàcil) integració.

Si ens centrem, ara novament, en els mosaics d'*opus signinum*, observem que, amb cronologies fermes dins del darrer terç o el darrer quart del segle II aC, són sempre presents en jaciments de difícil adscripció que caldria posar en relació amb el control del territori i/o amb l'exèrcit romà. De vegades, com a Can Massot (Montmeló), es tracta d'un edifici unitari amb planta de *domus* d'atri, amb elements arquitectònics sofisticats, clarament itàlics, entre els quals els mosaics de *signinum*.⁷ Can Tacó (Montmeló i Montornès del Vallès), a uns 800 m de Can Massot, un jaciment notablement més gran, amb vestigis arquitectònics i constructius de tipus itàlic que sense saber gaire bé com definir, sembla acomplir un control sobre el territori i llurs camins. Novament hi havia cambres amb sòls de *signinum* amb tesselles incrustades.⁸ Puig Castellar de Biosca, a la Segarra, és una fortificació quadrada amb algunes de les estances pavimentades amb sòls d'aquesta mena.⁹

Exemples d'aquests paviments en tenim a una bona part dels nuclis urbans d'aquest territori, en l'àmbit privat, a *Iluro* (Mataró) a la *domus dels dofins* amb una qualitat notable,¹⁰ a *Baetulo* (Badalona, carrer Lladó),¹¹ a *Iesso* (Guissona),¹² a Sagunt (plaça d'Armes del Castell),¹³ a *Valentia* (carrer Roc Chabàs),¹⁴ a *Lucentum* (Tossal de Manises)¹⁵ o a *Ilici* (l'Alcúdia d'Elx),¹⁶ amb cronologies ben diverses que anirien des de cap al 100 aC fins a ben entrat el segle I de l'era. I també són ben representats a l'*ager* en diverses vil·les tal com ara al Pla de l'Horta (Sarrià de Ter), a l'església de Sant Menna (Vilablareix),¹⁷ a Sant Martí de Samalús¹⁸ i a l'Horta Seca (la Vall d'Uixó),¹⁹ entre d'altres.

Paral·lelament, convindria remarcar l'ús d'aquests paviments en edificis públics. Recordem una estança del complexíssim edifici d'esbarjo de l'àrea del pàrquing d'Empúries, amb una inscripció de benvinguda en grec,²⁰ de l'*aedes* de Sant Aniol de Finestres (Garrotxa)²¹ o del gran edifici de Can Benet (a Ca l'Arnau, Cabrera de Mar), que només coneixem parcialment (vuit cambres fins ara) i que sovint ha estat interpretat com una *domus*, opinió que no compartim, del tercer quart del segle II aC, notabilíssim. Set de les vuit cambres tenien sòls de *signinum* amb tesselles de dibuix geomètric i, puntualment, amb la presència d'un motiu central a la manera d'un fals emblema. Feien servir cubs de pedra blanca i negra o blau fosc. Sobresortia especialment una gran estança el sòl de morter hidràulic de la qual tenia un color negre bellíssim aconseguit amb la incorporació de virolles de ferro. La decoració geomètrica, de tesselles blanques, hi destacava vivíssimament.²² El temple capitolí de *Tarraco* ofereix un altre excel·lent exemple d'un sòl d'aquestes característiques d'una gran qualitat.²³

De vegades, hom feia servir còdols o retalls, més o menys regulars, de pedres diferents tot substituint la convencional tessella. Un sòl de la vil·la de Ca l'Alemanys, a l'*ager* de *Baetulo*, n'és un molt bon exemple.²⁴

Caldria remarcar, ara, l'existència, puntual i minoritària, d'altres paviments baixrepublicans que posen de manifest altres tradicions i altres maneres de fer, diferents del corrent principal. Primerament, recordarem l'anomenat «mosaic hel·lenístic» de l'Alcúdia d'Elx (*Ilici*) que els experts daten de l'entorn del 100 aC. Formava part d'una *domus* amb altres estances pavimentades amb mosaics d'*opus signinum*. Era diferent tant per la tècnica, amb una combinació de tesselles de pedra amb altres de ceràmica i còdols menuts de colors, com pels detalls de la decoració, basada en una roseta central de sector de cercles secants envoltada per diverses sanefes amb motius distintos algun dels quals, com les volutes o la muralla emmerletada i reforçada amb torres, propis del repertori d'alguns mosaics hel·lenístics dels segles III i II aC. Destacava la presència de noms ibèrics escrits en grafia llatina, un detall d'un valor històric incalculable.²⁵

En segon lloc, voldríem referir-nos al paviments de llosetes de terrissa en forma d'escates propi del vestuari, tepidari i caldari de les termes republicanes de l'Almoïna (València), una manera de fer ben documentada, en els mateixos anys, a la Itàlia central, amb un excel·lent comportament tant estètic com d'eficiència tècnica. Aquestes peces havien estat importades directament de la Itàlia central quan fou bastit aquell *balneum*.²⁶

Només en moments avançats d'aquesta etapa trobaríem els primers sòls d'*opus tessellatum* que a partir del principat d'August esdevindrien la manera principal de pavimentar les sales d'aparat de les cases senyoriales i d'altres edificis públics i privats d'aquelles *ciuitates*. Convé recordar el conjunt que decorava el sòl de les termes del Clos de la Torre (Badalona), d'època republicana avançada, amb la probable inscripció *SALUTARITER DELECTO* (dono plaer saludablement) al marxapeu que comunicava *tepidarium* i *caldarium*.²⁷

EL MOSAIC ALTIMPERIAL

Aquesta llarga etapa consolidà un procés que, tal com hem vist, havia començat amb una força notable els anys anteriors. La vella tradició —el mosaic d'*opus signinum*— no desaparegué del tot; fent un pas al costat, obrí la porta a l'*opus tessellatum*, més reeixit des de tots els punts de vista tot i que, indubtablement, més exigent tècnicament i, per tant, més costós.

I es feu present, des del darrer terç, darrer quart del segle I aC, l'*opus sectile* obrat a partir de *crustae* de formes geomètriques combinades de pedres de qualitat i de colors diversos que constituí un sòl de luxe, apreciadíssim pels antics i que, com el mosaic de tesselles, tingué un èxit esclatant. No és gens rar l'ús en una mateixa cambra del mosaic d'*opus signinum* i del *sectile*. Res no impedia que en un mateix edifici, públic (edificis termals, per exemple) o privat (*domus* urbanes o vil·les rurals), en un mateix moment constructiu, alternessin cambres pavimentades d'una manera o d'una altra i, fins i tot, amb estances amb

obra tessellada. Els *sectilia*, pel seu cost, bellesa i, sobretot, per la seva *grauitas*, eren especialment utilitzats a l'hora de pavimentar edificis públics.

En un moment inicial, el mosaic de cubs de pedra feu servir pràcticament en exclusiva peces de color blanc i de color negre o blau fosc. Per regla general, el fons era blanc, però en ocasions puntuals, era ben al contrari. La temàtica dominant fins a mitjan segle segon fou la decoració geomètrica o vegetal amb, de vegades, una fantàstica capacitat creativa. Puntualment, i ja de seguida, tal com succeïa també amb alguns sòls d'*opus signinum*, se'ns fan presents figuracions d'animals (dofins, cavalls, ocells, felins, cànids...), d'éssers fantàstics (centaures, hipocamps...) o d'éssers humans que ocupen espais ben definits, majoritàriament en els angles de l'emblema central del tapís. En efecte, la tradició imposà sovint definir un fals emblema al mig seguint la vella tradició hel·lenística. Ja, sobretot, a partir de la segona meitat del segle II, el lloc central és ocupat per un tema figuratiu de tipus mitològic, fent servir peces més petites i de colors, amb uns excel·lents resultats estètics.

Les grans *domus* emporitanes de la ciutat regular, d'origen baixrepublicà, constitueixen, per les pròpies característiques del jaciment, un magnífic laboratori per seguir l'evolució d'aquells edificis (cases romanes d'atri amb *hortus*) devers grans mansions de tipus «pompeïa», d'atri i peristil, on la decoració global de les estances (amb un paper important del paviment) té una importància cabdal en la voluntat d'autorepresentació dels propietaris. Les grans cambres d'aparat (*tablina*, *oeci*) es multiplicaren i el luxe general es disparà. Les *domus* emporitanes 1, 2A i 2B en són uns magnífics exemples, però no pas els únics. Arreu d'aquest territori en trobem d'altres que confirmen aquest fet general i uniforme.²⁸ Tanmateix, les condicions de les troballes, parcials i no sempre ben datades, ressalten el valor de jaciments com Empúries, l'Alcúdia d'Elx o *Pollentia* (Alcúdia, Mallorca), que foren abandonats en un moment determinat i mai més ocupats.

Al camp, la situació no es diferenciava pas gaire. A partir del principat d'August, quan s'inicià la *Pax Romana* que havia de portar una llarguíssima i inèdita etapa de tranquil·litat i equilibri, les vil·les no només es consolidaren, sinó que moltes de noves s'afegiren a les més antigues i s'expandiren per tot el territori. En unes quantes, no pas en totes, però, la presència d'un espai residencial més o menys complex se'ns fa avinent. L'anomenada *pars urbana* reproduïa amb més o menys semblança els luxes i les comoditats de la *domus* urbana (*urbs in rure*). No hi podia mancar un petit *balneum*, sales d'aparat bellament acabades, i presència d'estàtues i/o relleus de marbre. Els mosaics eren freqüents i no pas exclusius dels grans establiments suburbans; vil·les allunyades de qualsevol nucli seguien un mateix comportament. Cal, doncs, deduir que el *dominus* i llur família passaven temporades al camp sense renunciar a cap dels plaers de la vida urbana. Tinguem-ho present: la vil·la era, simultàniament, *otium* i *negotium*.

Pel que fa a edificis públics, el mosaic s'utilitzà de manera puntual com a sòl de la cella d'algun temple (Empúries, Tarragona...), però, sobretot, embellint les estances més representatives dels edificis termals, on s'adaptaven a la perfecció en oferir un comportament hidràulic de primera. Sovint, però, les reformes continuades que afectaren aquests edificis ens fan difícil conèixer els programes ornamentals més antics.

En aquestes mateixes dates —segles I i II—, les diverses excavacions arqueològiques efectuades en vil·les romanes arreu del territori posen de manifest l'ús puntual de sòls d'*opus tessellatum* en blanc i negre per embellir determinades sales d'aparat (els *triclinia*, indubtablement) i, si n'hi havia, algunes sales del *balneum*. A vegades, alguns d'aquests mosaics i les cambres on se situaven van ser conservats i afegits a reformes importants, profundes, que organitzaven l'espai diferentment. Cal remarcar, atesa llur importància, les grans intervencions arquitectòniques a moltes vil·les des de molt a finals del segle II i primer terç del III, durant els principats dels Severes. Caldrà trobar una bona explicació a un fet tan general.

Ens poden servir d'exemple la vil·la dels Ametllers (Tossa),²⁹ Torre Llauder (Mataró),³⁰ Granollers (probablement, *Semproniana*)³¹ i Sant Boi de Llobregat,³² pavimentant les estances d'un *balneum* privat molt ben conservat; l'Espelt (Òdena), lluny de qualsevol nucli urbà, reservat, només, a dues estances triclinars, geomètriques, amb algun element figurat (ocell);³³ els Munts (Altafulla), amb exemplars esplèndids;³⁴ Paret Delgada (la Selva del Camp), amb un extens conjunt;³⁵ Puig de Benicató (Nules);³⁶ Font de Mussa (Benifaió);³⁷ el Vilar del Puig (Horta Nord), amb un conjunt amplíssim;³⁸ Punta de l'Arenal (Xàbia);³⁹ Banyes de la Reina (Calp),⁴⁰ o la vil·la romana de Petrer (Alacant).⁴¹

La policromia se'ns fa present, de debò, a partir de la segona meitat del segle II i, especialment, durant la dinastia africana dels Severes. Un problema recurrent i greu en l'estudi dels mosaics és la dificultat de fixar-ne estratigràficament la cronologia amb precisió. Sovint les datacions estilístiques i per comparacions s'han confirmat enganyadores i errònies. I, per acabar-ho d'adobar, la datació d'una estructura pot no coincidir amb la d'un sòl superposat. A més, molts paviments foren descoberts molt abans de la imposició de mètodes precisos d'excavació. Nogensmenys, la gran eclòsió d'època severa se'ns confirma un xic arreu, amb tota seguretat. Al principi només era un toc de color, unes poques tesselles enmig d'un tapís bicolor. De seguida, l'ús de tesselles de coloració variada esdevingué una constant, decorant, primer, el (fals) emblema central i, després, tot el conjunt. L'ornamentació geomètrica i geométricofloral s'enriqueix, es complica, amb resultats sorprenents i amb creacions d'una enorme sofisticació. Paral·lelament, les figures de persones i d'animals i el paisatge comencen a colonitzar aquells paviments. El mosaic figuratiu fou, tinguem-ho present, minoritari en relació amb el geomètric i/o vegetal. En aquells cas, la temàtica és essencialment mitològica, tal com suc-

ceix majoritàriament en les altres províncies de l'Imperi. Només puntualment se'ns fan avinents escenes de la vida privada o producte de l'observació del món.

El temes són diversos i, en general, ben semblants als d'altres llocs, als de les altres províncies occidentals. Deixarem de banda una discussió irresolta i recurrent sobre el significat d'una tria determinada per part del comitent. Recordem, però, que això només podia tenir importància en un primer moment. Després de la mort, la cessió o la venda de la propietat, una decoració determinada no tenia cap altre valor que l'estètic.

Quines són algunes de les històries triades? És un fet comunament acceptat que, per diverses raons de vegades no pas fàcils d'escatir i d'entendre, les diferents províncies de l'Imperi romà i, fins i tot, determinats territoris dins d'aquelles, tingueren tendència a preferir, pel que sembla, una temàtica determinada dins del vast repertori mitològic grecoromà o pouant en aspectes determinats de la vida quotidiana i de la contemplació de l'*orbis*. També s'observen, en aquest aspecte, canvis raonables i la mutabilitat del repertori. És cert, nogensmenys, que sovint són impressions, atès que caldria conèixer tots els mosaics d'un espai determinat per constatar-ho (o no). No estem en condicions de poder determinar què hi ha i què hi manca. Donem, però, un cop d'ull a les peces més representatives per fer-nos una idea de les aspiracions, dels gustos dels comitents, centrant-nos en aquells paviments policromats que es daten, amb més o menys precisió, entre August i la tetrarquia.

És ben conegut, de fa temps, procedent de Sagunt, el mosaic decorat amb la història del càstig de Dirce i, paral·lelament, les Estacions, amb les escenes figurades dins d'octògons, amb tesselles de colors que ressalten sobre el blanc i negre geomètric de fons.⁴² Les Tres Gràcies, de Barcelona, defineixen l'espai central d'un tapís en blanc i negre geomètric, d'una qualitat estètica discutible.⁴³ La Gorgona Medusa, amb un reconegut paper apotropaic, la trobem a València, al carrer del Rellotge Vell, com a «fals emblema» amb el complement d'uns *kantharoi* a les cantonades del requadre,⁴⁴ a Tarragona, en una peça excepcional en què Medusa ocuparia l'espai central d'un tapís on es narrà la història de Perseu i Andròmeda a través de quatre quadres.⁴⁵ La testa mortal de la Gorgona és un autèntic emblema obrat sobre una placa independent en *opus uermiculatum* d'una qualitat extraordinària. A. Balil, il·lustre coneixedor del món del mosaic, n'insinuava un origen oriental.⁴⁶ El seguici de Bacus, ben present a *Hispania*, ens és conegut per una peça saguntina perduda.⁴⁷ Citem, finalment, un sòl notable descobert en les excavacions preventives de l'edifici de les Corts Valencianes, amb la imatge de la musa Terpsicore, del ball i de les cançons que l'acompanyaven, d'una qualitat excel·lent. Interpretat, aquell edifici, inicialment com una *domus* urbana, ara es planteja la possibilitat que fos la seu d'un *collegium*, i, en aquest cas, la tria del tema podria explicar-se diferentment.⁴⁸

En contextos suburbans, s'ha de recordar l'enorme paviment amb la representació dels treballs d'Hèrcules, nar-

rats en dotze quadres a l'entorn d'un (fals) emblema amb la il·lustració de la història d'Òmfale i el fill d'Alcmena, transvestits. Com passa sovint, l'emblem (mides, colors, disposició...) del mosaic no té res a veure amb la seva qualitat estètica, més aviat modesta. L'àrea amb decoració figurada era precedida per un tapís geomètric en blanc i negre prou gran. Cal suposar que aquesta dualitat assignava la funció principal de la cambra.⁴⁹ Ens sembla observar, en aquest conjunt, una mostra de l'erudita ironia del comitent en disposar en lloc preeminent, enmig de gestes fora mida del fabulós protagonista, la representació de la lamentable història de transvestiment, en què el prestigi d'Hèrcules sortí malparat. Sentit de l'humor, indubtablement. Procedeix de Can Porcar, una *domus* suburbana d'*Edeta* (Llíria). Recordem, també, un triomf de Neptú del Vilar del Puig (Horta Nord), d'un valor estètic, pel que sembla, qüestionable.⁵⁰ Més notable, en tractar-se d'un tema no tan fressat i certament rar en el conjunt de les províncies occidentals, és l'emblema, parcialment perdut, d'un tapís que ornamentava una gran cambra de la villa de la Font de Mussa (Benifaió), a tocar la via Augusta, a uns 20 km a migdia de *Valentia*. Representava el moment en què Fàustul i son germà trobaven els divins bessons, Ròmul i Remus, alletats per la lloba dins una cova (*luperçalia*). És una peça notabilíssima que reproduceix una imatge ben definida del lloc i del moment, molt ben coneguda en altres suports.⁵¹

La mitologia no fou l'única font de la figuració en mosaic. Puntualment, la inspiració podia venir de l'observació de l'entorn, des de tots els punts de vista. Una peça excepcional pel seu bon estat de conservació i per la qualitat tècnica i artística del seu treball és l'anomenat Mosaic dels Peixos en *opus uermiculatum* provinent de la villa de la Pineda (Vila-seca), molt pròxima al nucli urbà de *Tarraco* i que podríem considerar, malgrat tot, suburbana. Formava part d'una habitació d'aparat, versemblantment un *triclinium*, d'uns 6,25 m per 4,5 m amb emblema figurat d'uns 3,68 m per 2,68 m, poc menys de 9 m². Hi ha representades 47 figures de peixos, mamífers marins, cefalòpodes i crustacis reals que han estat convenientment identificats. S'ha datat devers el 200. Hom ha calculat que es van fer servir unes 280.000 tesselles de mida petita en la seva composició.⁵²

Torre Llauder (Mataró) constitueix un exemple excel·lent de com en una *domus* o en una villa (en aquest cas suburbana) els sòls de mosaic, de vegades aprofitats d'etapes anteriors, es feien servir per a remarcar (tal com altres aspectes complementaris, pintura mural, estuc, peces arquitectòniques...) espais ben determinats de l'edifici que s'obrien al món i que eren, fins a cert punt, espais «semi-públics», llocs on rebre la *salutatio matutina* dels clients devers el patró i on conversar, escoltar lectures i banquetejar amb les amistats, una part de la casa on el *dominus* mostrava la seva riquesa, el seu poder, el seu gust, la seva cultura. Les cases urbanes i les vil·les, especialment les suburbanes, esdevenen l'espai principal d'autorepresentació. Tot el sector residencial central, on s'aplegaven les

sales més luxoses de la *pars urbana*, se situaven entre dos peristils. Des del primer, hom accedia a un «fals atri», de tipus corinti, amb els passadissos de l'entorn pavimentats, dos a dos, amb mosaics. Des d'aquí es podia accedir devers el nord a l'àmbit A1, de 54 m², la porta del qual era remarcada amb semicolumnes adossades d'obra i un graó de marbre. L'emblema central circular, enorme (5,45 m de diàmetre), era obrat amb tesselles de color, amb temes geomètrics complexos. Aquesta estança s'ha identificat com un *tablinum*. Tot i que potser el nom no li escau en cronologia tan avançada, sí que podria funcionar com a despatx i sala de rebre. A llevant de l'anomenat atri s'obrien dues portes que comunicaven amb sengles estances d'identica superfície (52 m²), separades per un llarg passadís amb sòl de mosaic que menava a l'altre immens peristil que portava cap al *balneum*, notablement gran, de l'edifici. L'anomenat àmbit 2 ha estat considerat raonablement un triclini amb fals emblema central policrom de temes geomètrics i vegetals. L'altra sala (àmbit 3) seria una estança polivalent, potser un segon triclini, amb un sòl de tesselles en blanc i negre amb temàtica geomètrica elegant.⁵³ De fet, aquesta disposició es troba un xic arreu. En context urbà i en cronologies més antigues, del segle I, a la Casa Romana (o *domus*) núm. 1 d'Empúries, i, amb petits canvis, en moltes vil·les del territori. És impactant, tal com passà en molts altres edificis, descobrir el moment final d'aquelles luxoses cambres esdevingudes, durant l'antiguitat tardana, espais d'emmagatzematge, amb nombrosos *dolia defossa* encastats al paviment perforant sense compliments aquells sòls costosíssims.⁵⁴ Aleshores, certament, no tenien cap valor. Altres vegades, als Banyes de la Reina (Calp), per exemple, no perforaven els mosaics unes gerres, sinó unes sepultures.⁵⁵

Durant aquesta llarga etapa d'un xic més de tres-cents anys feu la seva aparició i es consolidà el paviment d'*opus sectile* que, recordem-ho, gaudí d'un altíssim prestigi social essent considerat un sòl exquisit, de bon gust i de luxe fora mida, amb un cost que caldria suposar elevadíssim.

En aquest territori que estem analitzant se'ns fa present amb força a partir, a grans trets, del darrer terç del segle I aC i el trobem un xic arreu, en edificis públics (en un sentit lax del mot), en moltes *domus* urbanes i, també, en algunes vil·les. Sobretot en aquest moment inicial no és rar trobar els *sectilia* interactuant conjuntament amb altres paviments de luxe, principalment els mosaics d'*opus signinum*.

A Empúries, per exemple, hom el feu servir com a sòl d'unes *tabernae*, uns espais d'ús públic d'uns 35 m² útils, que formaven part arquitectònicament del fòrum urbà, però no pas estructuralment. Les dues úniques portes donaven al *cardo C* que emmarcava la gran plaça per ponent. Sales de reunions? Seus de *collegia*? Espais públics de lloguer? Cap indicatiu, llevat del luxós paviment i les úniques obertures cap al carrer, no ens ajuda. Les *crustae* retallades en figures geomètriques senzilles eren de pedres de qualitat de colors diferents. Recordem que no totes aquestes *tabernae* posseïen un sòl d'*opus sectile*, sinó que

alternaven amb unes altres, en tot idèntiques, amb bells paviments d'*opus tessellatum* policroms.⁵⁶ S'ha proposat una cronologia raonable d'època augustal tant per als *sectilia* com per als de *tessellatum*.

Un xic més enllà, cap al nord-est, la gran *domus* núm. 1 mostrava, en la fase augustal, algunes cambres amb severos paviments de *crustae* que van estar en ús fins al final.

A *Barcino*, en les *domus* del carrer Avinyó, s'han documentat sòls d'*opus sectile*, com a *Baetulo* (casa del carrer Lladó)⁵⁷ i sobretot a Sagunt, que degué ser, en època alt-imperial, la ciutat més important d'aquelles contrades, on se n'han recuperat quatre, dos dels quals, com a mínim, formant part d'un mateix edifici. Un d'ells, amb decoració floral, ocupava una estança d'uns 34 m². Els altres eren geomètrics.⁵⁸

Pel que fa a vil·les dels *suburbia*, assenyalaríem els del Pla de l'Horta, a tocar de *Gerunda*, ben conservats i amb un considerable repertori de pedres de gran qualitat. Pavimentaven dues habitacions triclinars i, de fet, constituïen l'emblema de l'estança que s'acabava amb un mosaic d'*opus signinum* d'una certa sofisticació. Aquí podem observar un fet que no és estrany: a la darrereria del segle II, quan es va dur a terme la gran reforma de l'edifici, hom disposà un paviment d'*opus tessellatum* directament damunt del més antic.⁵⁹ A Tarragona, al carrer de l'Alguer, núm. 9, fora murs i, per tant, dins del *suburbium*, n'assenyalaríem un altre de mitjan segle II.⁶⁰ A la Llosa (Cambrils), un xic més enllà dels límits suburbials, s'ha ressenyat algun sòl d'*opus sectile*.⁶¹ Al País Valencià, als Banyes de la Reina (Calp), un jaciment complex que podria formar part d'un *uicus*, entre nou estances amb paviments de mosaics, una ho era d'*opus sectile*, com també una de les cambres de l'extraordinari conjunt del Vilar del Puig (Horta Nord).⁶² Als Alters (Xàtiva), en la fase inicial del segle I, una cambra important, definida pels excavadors com un dormitori, era pavimentada amb plaques de marbre de colors diferents que definien un joc geomètric i cromàtic ben interessant.⁶³

Pel que fa a l'espai públic, pel que sabem, els paviments de mosaic foren reservats als edificis termals, un equipament urbà absolutament imprescindible i on, poc o molt, el luxe era ben present. La popularitat dels *balnea* feia rendible, als més rics de la comunitat, invertir-hi. Assenyalem el mosaic bicolor de les termes de la *insula 30* d'Empúries que va caldre reparar d'antic o la de la sala d'ingrés de les termes de Can Xammar, a *Iluro*, immens, geomètric i bicolor.⁶⁴ És interessant observar, en aquesta peça, un fet ben característic que constatem que es repeteix manta vegada. La part central del tapís, on antigament es disposava un emblema mòbil de qualitat, és ocupada per un «fals emblema» que remarca la preeminència del lloc. Inicialment, és obrat amb tesselles idèntiques a les utilitzades en la composició general, dibuixant un quadrat amb un cercle inscrit, o directament uns cercles concèntrics. Si es tracta d'un quadrat, en els angles s'hi dibuixen senzilles figuracions. Més endavant, aquest «fals emblema» es realitzava amb tesselles de colors i de mida més petita, amb

un excel·lent resultat estètic. A *Tarraco*, a les termes de Sant Miquel, potser les *Thermae Montanae* conegudes epigràficament, es conserven alguns paviments d'*opus tessellatum* policroms, un dels quals, interessant, amb la representació geometritzada del laberint de Creta. La cronologia proposada, més imprecisa del que voldríem, se situa a cavall dels segles II i III.⁶⁵

Tampoc és rar el costum d'incorporar en els mosaics d'edificis termals l'ús de figures que, d'una manera més o menys directa, tenen a veure amb l'aigua i el mar. En els mosaics antics de *tessellatum* del *balneum* de *Baetulo* (*supra*), en el requadre que emmarcava el *labrum*, s'observen les figures d'uns dofins. A l'edifici termal de la plaça de Sant Miquel de Barcelona, éssers marins mitològics ornamenten determinades estances obrades a càrrec dels *Mi-nicii Natales* vers el 125. Tingueren una llarga durada en ser aprofitats quan aquell espai esdevingué església cristiana durant l'antiguitat tardana.⁶⁶

D'aquesta etapa, per la seva raresa en el context general del món romà, caldria referir-se a quatre peces recuperades en les excavacions de la immensa i extraordinària villa dels Munts (Altafulla) situada al nord del nucli urbà de *Tarraco*, al costat mateix de la via Augusta i amb la possibilitat, còmoda, de desplaçar-se per mar. Es tracta de quatre peces obrades sobre plaques de terrissa, amb la tècnica de l'*opus uermiculatum*, a base de cubs minúsculs de colors, que representen Euterpe, musa de la música i de la poesia lírica amb acompanyament musical, Mnemosine, la Memòria i la mare de les Muses, i Talia, de la comèdia i de la poesia bucòlica, i la imatge d'un bust, potser de menor qualitat, d'un home que algú ha proposat, sense cap prova, que representés el propietari de la villa, en aquell moment Caius Valerius Avitus. Aquestes peces, dins de la tradició dels emblemes, s'ha suposat que funcionaven com a quadres, penjades d'una paret. Són del segle II i d'una gran qualitat tècnica. Foren trobades amb indicis d'haver patit els efectes d'un incendi en un context clar de finals del segle III. Malgrat les tres generacions passades, continuaven gaudint de l'estimació dels diversos propietaris del conjunt.⁶⁷

No és un cas únic. De la villa suburbana d'Algorós, al *suburbium* d'*Ilici*, Ibarra, el seu excavador, ens parla de la troballa de mosaics quadre, transportables i penjats als murs (amb un centaure i el déu Apol·lo, l'un i l'altre en *uermiculatum*, i una figura femenina).⁶⁸

EL BAIX IMPERI

Els efectes de l'anomenada crisi del segle III no són fàcils ni de rastrejar ni d'avaluar globalment en aquest territori. Dels nuclis urbans, les dades són o bé inexistent o escasseres si deixem de banda *Ualentia*, on s'han assenyalat un xic arreu destruccions i nivells d'incendi. A l'*ager* hi ha, ben cert, l'abandonament «pacífic» d'alguns establiments que tenen un significat que no sabem encara com interpretar. Nogensmenys, l'etapa subsegüent remarca una

continuïtat i, des del punt de vista dels sòls de cases urbanes i vil·les, l'aparició de conjunts notables de valor ben diferent. Fan aparició (o es consoliden) noves temàtiques com les curses de circ i les caceres (*uenationes*) i no és estranya la presència d'inscripcions, algunes de les quals, ben conservades, són d'un valor extraordinari (*infra*).

Pel que fa a contextos urbans, no tenim gaire informació sobre reformes que afectessin grans *domus*, una qüestió que podria ser conseqüència, almenys en part, de les característiques de l'arqueologia urbana. De Barcelona procedeix una troballa notable coneguda de fa temps i poc contextualitzada. Trobada a l'antic palau comtal menor el 1860, se'n conserven uns 8 m per 3,5 m, tot i estar puntualment mutilada. És una peça policromada sobre fons blanc i representa una cursa de quadrigues al circ Màxim de Roma amb la *spina*, monumental, a dalt, i els carros, a sota. S'ha proposat una cronologia de 310-340, dins del primer terç, primera meitat del segle IV.⁶⁹ Resulta interessant comparar-la amb la de Can Pau Birol (Belllloc del Pla) de Girona, pròxima en el temps i en el tema, però amb marcades diferències (*infra*).

Excavacions urbanes relativament recents han permès identificar a Barcelona dues notables *domus* amb un origen baix-imperial i que van perdurar més enllà de la caiguda de l'Imperi d'Occident. La casa del carrer del Bisbe Caçador, amb un origen a mitjan segle IV i una llarga continuïtat d'uns dos segles, és un excel·lent exemple de les *domus* senyorials dels moments finals del món romà. En relació amb l'ús del mosaic, convé recordar que l'ambula-cre del peristil que vertebrava l'habitatge, d'uns 2,80 m d'amplada, era pavimentat amb tesselles de colors amb motius geomètrics i, puntualment, figurats. Una enorme sala d'aparat identificada raonablement com un *oecus* conservava un sòl de *sectile* amb un escaquer en blanc i negre. El frigidari del *balneum* mostrava un sòl tessellat policromat amb temes marins. Una altra àmplia cambra conservava un mosaic en blanc i negre, geomètric, envoltat d'una sanefa policromada. Altres habitacions eren eficaçment pavimentades amb sòls d'*opus signinum* amb tesselles incrustades, el retorn d'una manera de fer d'èpoques molt anteriors.⁷⁰

Una altra fou trobada al carrer de Sant Honorat, 3, bastida al segle IV. Es tractava d'un edifici construït de cap i de nou prescindint de condicionants estructurals anteriors. Es vertebrava a l'entorn d'un peristil amb l'ambula-cre pavimentat de tesselles de colors desenvolupant un motiu vegetal. Una habitació del conjunt conservava un sòl d'*opus signinum* amb tesselles incorporades. Cal remarcar aquest fet que constatem en dos edificis privats d'un mateix moment i d'una mateixa ciutat. El mosaic d'*opus signinum* era propi d'època baixrepublicana i dels tres primers quarts del segle I, en algun lloc determinat. A partir de mitjan segle IV, com a mínim, a *Barcino*, reneix. Caldrà estar a l'aguait per veure si fou un fet local, sense més recorregut.⁷¹

S'ha explorat, fa relativament poc, a l'àrea del Francolí una *domus* suburbana centrada entorn d'un pati que pos-

seí un bany associat. S'ha datat amb seguretat. Es tracta d'una fundació *ex nouo* de mitjan segle IV. Poc més de tres generacions després, l'edifici s'abandonà. Hom feu servir un mosaic policromat geomètric (100 tesselles per dm²) amb banda, faixa i quatre quadrats geomètrics diferents conformant el tapís central per embellir el *caldarium*. Un altre sòl semblant, molt fet malbé, ornamentava el sector on es trobava l'*alueus*.⁷²

Assenyalem, de l'altra punta del territori, a Santa Pola (*Portus Ilicitanus*), un *uicus* important dependent d'*Ilici*, la *domus* del Palmeral, amb una elegant decoració geomètrica amb tesselles de colors, a l'entorn del peristil, també del segle IV. Una cambra que hi donava, d'uns 7,5 m per 5,5 m (41,25 m²), mostrava un paviment tesselat amb emblema circular central. Era, versemblantment, un luxós triclini. Una altra estança conservava un mosaic geomètric amb octògons, nusos de Salomó i rosetes de dotze pètals. És, en general, una obra efectiva, estèticament parlant.⁷³

En contextos rurals, les dades es multipliquen. Cal, però, abans de comentar aquest material, recordar que hi ha una diferència que s'ha de remarcar en relació amb el panorama que s'observa especialment, però no exclusivament, a l'àrea de l'altiplà peninsular, on sovintegen, durant el baix imperi, vil·les imponents en què la *pars urbana* havia esdevingut un autèntic palau, luxosíssim i extens —com per exemple, Carranque (Toledo), Puras (Almenara de Adaja, Valladolid), La Olmeda (Pedrosa de la Vega, Palència), Noheda (Conca), entre moltes d'altres—, amb innombrables paviments de mosaic, molts dels quals figurats, on predominen els temes mitològics. Pel que fins ara sabem, en l'àrea geogràfica estudiada, les vil·les són menys aparents i més enfocades cap a la producció que cap a l'*otium*. Tanmateix, devers les terres de Ponent això canvia: la vil·la del Romeral d'Albesa, potser no del tot acabada quan s'abandonà, ens mostra, en la fase baix-imperial, una reforma substancial ben planificada, amb un conjunt de sales d'aparat amb sòls de mosaics policromats (més de 500 m²) alguns dels quals, amb temàtica vegetal i figurativa, es troben entre els més bells d'aquest període. Pavimentaven sales de recepció, *triclinia* i les galeries que emmarcaven el peristil que ordenava la *pars urbana* del conjunt.⁷⁴ A Sant Martí de Riucorb, a la vil·la poc coneguda del Vilet es coneixen tres mosaics policroms que hom data dins del segle IV.⁷⁵ A Puigverd d'Agramunt, de la vil·la del Reguer es coneixen cinc sòls de mosaic policromat, un dels quals amb decoració figurada (una *uenatio*), i els altres geomètrics, que s'ha datat al baix imperi (segles IV-V).⁷⁶ N'hi ha altres exemples més mal coneguts.⁷⁷

La vil·la suburbana de Can Pau Birol (o Bell-lloc del Pla), en la proximitat de *Gerunda*, ens ofereix, per a principis del segle IV, un ús eficient del mosaic a l'hora d'ordenar l'accés a l'edifici, distingint, en un únic passadís enormement llarg, un paviment de mosaic compartimentat en tres sectors. El central era ocupat per la narració d'una cursa de carros (quadrigues) en el marc del circ Màxim de Roma, potser la representació d'un *ludus circensis* real. És una peça notable des de tots els punts de vista i, al nostre

parer, estèticament més aconseguida que la de Barcelona. Per acabar-ho d'adobar, davant mateix de la representació de la llotja i de l'*editor ludi*, se situa una inscripció amb el nom del comitent: *CECILIANVS FICET*. A un costat, enmig d'un tapís amb una imponent decoració geomètrica un xic angoixant, un «fals emblema» volgudament descentrat per marcar unes línies de circulació, amb la representació de Bel·lerofont muntant Pegàs, el cavall alat, tot occint la Quimera. A l'altra banda, Teseu acaba de rebre d'Ariadna el cabdell de llana, amb la imatge, un xic més enllà, del laberint cretenc. Alternança de temàtica mitològica de voluntat simbòlica i, probablement, la representació d'una feta important en la biografia del *dominus* que ho volia recordar. La signatura (*Cecilianus ficet*) ho confirmaria.⁷⁸

Cal, ara, fer referència a un conjunt excepcional, per la qualitat i les característiques del mosaic i per les enormes dificultats d'interpretar raonablement el lloc on es troba. Parlem d'una obra principesca conservada a la vil·la de Centelles (*Centumcellae*), a Constantí, en el *suburbium* de *Tarraco*. En aquesta ocasió parlem d'un mosaic que recobria la cúpula hemisfèrica d'una vasta estança, bastida, potser, a la darrereria del segle IV i que formava part d'un extens edifici rural. La decoració consta de quatre faixes sobreposades. En la primera, la de baix, es descriu una gran cacera de cérvols sota la direcció i participació del *dominus*, que hi és representat diverses vegades. Cal ressenyar l'aparició repetida de les lletres L C, que podrien correspondre, tal vegada, al *praenomen* i *nomen* de l'amo. La segona banda és ocupada per escenes de l'Antic i el Nou Testament, amb Adam i Eva, possiblement, Daniel al fossat dels lleons, el sacrifici d'Isaac, la petició de mà de Rebeca per Isaac (o Tobies i Rafael), Jonàs sota la carbasera, Jonàs al ventre del monstre marí, Jonàs llançat al mar, el Bon Pastor, l'arca de Noè, els tres reis davant d'Herodes (amb dubtes), la resurrecció de Llàtzer i els tres joves de Babilònia al forn. La tercera, en un estat notablement defectuós, mostra uns personatges entronitzats que alternen amb la figuració al·legòrica de les Estacions. Finalment, el medalló zenital, molt atrotinat, on s'observen dos caps d'una excel·lent factura i poca cosa més.⁷⁹

El mosaic parietal és, des de totes les òptiques, extraordinari. Les seves pròpies característiques l'exposen a desaparèixer inexorablement. A partir del baix imperi es popularitzà amb una llarga i gloriosa continuïtat en època bizantina. Aquestes circumstàncies i la qualitat tècnica i estètica de l'obra expliquen que aquells que l'han estudiat parlin d'obra àulica. En aquest cas, no és retòrica gratuïta, sinó la pura realitat. Fou obra d'un taller d'altíssim nivell. Cal convenir que, ara com ara, és un *unicum*, ben difícil d'interpretar. No hi ha, em tot aquest territori, una obra de qualitat semblant.

Fou considerat, durant molts anys, un fantàstic mausoleu, hipòtesi clarament contestada a partir de l'anàlisi crítica de tot el conjunt. S'han fet altres propostes, enginyoses, però estem lluny d'haver arribat a una opinió que pugui ser acceptada per la majoria d'estudiosos.

Altres vil·les suburbanes de la capital provincial, com la de la del riu Francolí, tenien com a mínim dues de les cambres del *balneum* privat pavimentades amb sòls geomètrics i florals d'*opus tessellatum* policroms. La cronologia del conjunt es troba molt ben fixada amb una fundació a mitjan segle IV i un abandonament aparentment pacífic tres generacions i escaig després (*supra*).

Aquí i allí, arreu del territori, i moltes vegades ben lluny dels nuclis urbans, s'han identificat diverses *uillae*, en general de dimensions mitjanes, amb una reforma baix-imperial, de vegades profunda, que comportà la incorporació de sòls de mosaic en diverses estances. És el cas de l'establiment de Sant Amanç de Rajadell, amb un mosaic de notable qualitat, ben atractiu, que combina eficaçment una decoració geométricofloral amb elements figurats (ocells, cavall, vinya eixint d'un *kantharos*),⁸⁰ del Romeral (*supra*) o dels Alters, a prop de *Saitabis* (Xàtiva) (*supra*). El conjunt de la vil·la suburbana d'*Ilici*, a Algorós, amb, com a mínim, nou estances amb sòls policromats d'*opus tessellatum*, preferentment geomètrics, però amb algunes escenes mitològiques figurades (la nimfa Galatea cavalcant un hipocamp, escena bàquica...), posa de manifest la riquesa i el gust dels grans propietaris del baix imperi.⁸¹

Hem deixat per al final el conjunt dels Ametllers de Tossa, excel·lentment comunicat per mar i gairebé incomunicat per terra. Després d'un abandonament de l'edifici altimperial d'un xic més de tres generacions, hom construï, al darrer quart del segle IV, un nou establiment més compacte i no gaire gran dotat d'unes estances pavimentades de mosaic, alguns aprofitats de fases anteriors i dos de nous, un dels quals geomètric amb un requadre central amb la presència d'uns angelets alats, quatre segurament, que constituïrien l'emblema rectangular de la catifa. L'altre, que pavimentava la modesta sala de recepció, constitueix una peça conegudíssima i a bastament citada, sense paral·lels, amb la representació allegòrica del *fundus*, com la imatge de la *domina*, elegantment abillada i enjoiada, sota una arcada. Al damunt destaca la inscripció: SALVO VITALE / FELIX TURISSA, un text breu, concís i precís que exemplifica el món de l'època, on el *dominus* actuava, en la seva propietat, en el seu *fundus*, com l'emperador en la seva capital. I, tanmateix, aquella sala de recepció on rebia era una estança més aviat petita i aprofitada, sense gaires sofisticacions, del *balneum* altimperial. Per acabar-ho d'adobar i fer el mosaic encara més extraordinari, s'ha conservat la signatura de l'autor: EX OF/FICINA FELICES. Convé recordar, per contextualitzar-ho, que és una obra d'una qualitat deplorable des de tots els punts de vista, tant tècnicament com estèticament, però, alhora, un *unicum*, una peça que il·lustra com cap altra la tardor del món romà.⁸²

En aquesta etapa cronològica, el mosaic que decorava espais públics desapareix d'aquest territori o, potser millor, se'ns fa present a través de nous comitents que ocupen l'espai deixat pels antics curials: l'Església. A partir del segle V, fins ara no pas abans, documentem algunes

basíliques, entre les quals alguna catedral, que embelliren els paviments amb l'ús de l'*opus tessellatum*. N'és un bon exemple el temple preepiscopal de Santa Maria a *Egara* (380-420/430), amb decoració preferentment geomètrica ben diferent, repartida en àrees juxtaposades. Puntualment, en requadres ben definits, podem observar representacions figurades molt simplificades, però efectives (com la il·lustració minimalista del miracle neotestamentari dels pans i els peixos). Sovint, l'obertura d'alguna tomba malmetia el conjunt. De vegades marcava la sepultura un mosaic rectangular policromat amb l'epitafi i decoracions geomètriques i figuratives.⁸³

L'anomenada basílica d'*Ilici*, considerada per alguns una sinagoga, amb inscripcions en grec, ens mostra un elegant conjunt geomètric preponderant, però amb vestigis d'alguna escena figurada (novament Jonàs) de temàtica veterotestamentària. Aquest edifici es data actualment, després d'estudis aprofundits i complexos, dins del segle VI, potser quan *Ilici* formava part de *Spania*, la província més occidental de l'imperi de Justiniana, amb la capital a la veïna *Carthago Spartaria* i on hauria arrelat un costum característic de les províncies nord-africanes on els temples eren pavimentats amb vivíssims mosaics.⁸⁴

També dins del segle VI trobaríem els sòls tessellats i policromats de les nombroses basíliques de Menorca i Mallorca. La basílica de Santa Maria (Mallorca) mostrava una decoració geomètrica, amb presència d'inscripcions.⁸⁵ A Menorca, a Son Peretó, el paviment ofería una decoració geomètrica, floral i, puntualment, figurativa, amb ocells dins cercles, palmeres i octògons.⁸⁶ A es Fornàs de Torelló, a l'absis, destacava un *kantharos* amb paons afrontats, símbols recurrents de la immortalitat i del paradís, bellíssim malgrat la simplicitat i la grandària de les tesselles. Més enllà, una faixa ocupada per dos lleons afrontats amb l'arbre de la vida al mig. Cap als peus de la basílica, la decoració era geomètrica i d'una qualitat notable.⁸⁷ A la Illeta del Rei (Maó) eren representats ocells, peixos, paons afrontats a un *kantharos* d'on brolla aigua de la vida i requadres amb animalons, i cistelles de fruites i de flors, amb alguna inscripció.⁸⁸

Sovint, les circumstàncies han preservat uns jaciments que cal datar durant el domini de les illes per part dels vàndals, primer, i del bizantins, més tard. El costum, extensíssim al nord d'Àfrica, de fer servir sòls de mosaic podria ajudar a explicar aquesta concentració. Colors i models miren, també, devers *Carthago*.

I amb lligam directe amb la consolidació del cristianisme durant el baix imperi cal que fem esment d'un ús peculiar de la tècnica de l'*opus tessellatum* per remarcar i embellir determinades sepultures en un context funerari, una manera de substituir una gran llosa amb l'epitafi i algun relleu ornamental complementari, a un cost menor, sense tantes dificultats i amb un resultat notable, de gran vivaesa, efectiu, bell i eficaç.⁸⁹

No cal dir que aquesta manera de cobrir algunes sepultures havia nascut al nord d'Àfrica, on el costum es troba a bastament documentat des del segle IV. En aquest terri-

tori nostre en trobem exemples un xic arreu, sempre, però, amb moderació. No degué ser, de cap manera, una forma estranya d'obrar, però no pas massiva, majoritària. Algunes d'aquestes laudes sepulcralcs són d'una qualitat alta i més que notable, com algunes peces del cementiri dels sants màrtirs de Tarragona, Fructuós, Eulogi i Auguri, a l'àrea del Francolí. La d'Òptim, potser un bisbe, és magnífica per la composició, disposició i colors, amb la representació del difunt vestit amb toga amb un fons de flors. La lauda d'Ampelli mostra la imatge molt viva de l'anyell místic, un *kantharos* florit com a imatge de la font de la vida eterna, emmarcat per dues faixes de fulles i, al mig, sengles gemmes blaves encastades. Més malmesa i d'una qualitat estètica un xic inferior és la lauda del Bon Pastor, amb túnica curta i amb crismó damunt del cap, amb dos coloms afrontats. El marc exterior és un entrellaçat. S'han datat al segle v, potser a la primera meitat.⁹⁰

Les altres conservades procedeixen de Dènia,⁹¹ Barcelona,⁹² Egara,⁹³ els Prats de Rei⁹⁴ i Empúries⁹⁵ i, en general, són un xic més senzilles pel que fa a colors i temàtica, sempre amb un protagonisme considerable de l'epitafi. S'haurien de datar entre el darrer quart del segle iv i mitjan segle v. En molts altres indrets del territori s'han conservat, molt trinxats, vestigis d'altres possibles laudes.

EPÍLEG

El mosaic no va desaparèixer, de cap de les maneres, en finalitzar l'antiguitat tardana. A l'alta edat mitjana i més endavant se'n va continuar fent ús d'una manera neta, elegant, bella i d'una gran eficàcia per ornamentar determinats edificis, preferentment de culte, i, puntualment, alguns palaus, tal com posen de manifest els vestigis conservats i diverses notícies documentals. Tanmateix, aquesta és una altra història que, ara, ens defuig.⁹⁶

NOTES I REFERÈNCIES

- [1] R. GINOUVÈS i R. MARTIN, amb la col·laboració de F. COARELLI, J. COULTON, P. GROS, A.-M. GUIMIER-SORBETS, V. HADJIMICHALI i C. KRAUSE. *Dictionnaire méthodique de l'architecture grecque et romaine*. Vol. I. *Matériaux, techniques, de construction, techniques et formes du décor*. École Française d'Athènes i École Française de Rome. Roma 1985, p. 147-152.
- [2] J. M. NOLLA. «En el origen de los *balnea publica* en Hispania». A: *Congreso Internacional Termas Públicas de Hispania*. Murcia, 19 a 21 de abril de 2018, en premsa, amb totes les referències.
- [3] S. CASAS, F. CODINA, J. MARGALL, A. MARTÍN, G. de PRADO i C. PATIÑO. «Els temples de l'*oppidum* d'Ullastret. Aportacions al seu coneixement». A: *Món ibèric als Països Catalans*. Vol. II. *Homenatge a Josep Barberà i Farràs: Puigcerdà, 2003*. Institut d'Estudis Ceretans, Puigcerdà 2008, p. 989-1001.
- [4] V. VASSAL. *Les pavements d'opus signinum. Technique, décor, fonction architecturale*. BAR International Series 1427, Oxford 2006.
- [5] R. MAR i J. RUIZ DE ARBULO. *Ampurias romana: Historia, arquitectura y arqueología*. AUSA, Sabadell 1993, p. 368-369; M. SANTOS. «6. Arquitectura doméstica». A: X. AQUILUÉ (ed.). *Empúries. Municipium Emporiae*. Lerma, Roma 2012, p. 69-84; A. CORTÉS. *L'arquitectura doméstica d'època tardorepublicana i altimperial a les ciutats romanes de Catalunya*. Institut d'Estudis Catalans, Barcelona 2014, p. 46-48.
- [6] M. SANTOS. «Emblema de mosaico con la representación del mito del sacrificio de Ifigenia en Aulide». A: I. RODÀ i O. MUSSO (ed.) *El teatro romano: La puesta en escena*. Ayuntamiento de Zaragoza, Saragossa 2003, p. 150-151; I. RODÀ. «Els mosaics romans a Catalunya». A: *Els mosaics de Bell-lloc del Pla (Girona): Una aventura de 140 anys*, Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, Girona 2016, p. 72.
- [7] V. CANTARELLAS. *Arquitectura i economia dels hàbitats rurals dels segles II-I aC a la Laietània*. Tesi doctoral. Institut Català d'Arqueologia Clàssica i Universitat Rovira i Virgili. Tarragona 2015.
- [8] E. RODRIGO, M. G. GARCIA LLINARES, M. MERCADO i J. GUITART. «El jaciment de can Tacó (Montmeló i Montornès del Vallès) i els inicis de la presència romana al territori laietà en època republicana». A: M. PREVOSTI, J. LÓPEZ i J. GUITART (ed.). *Ager Tarraconensis*. Vol. 5. *Paisatge, poblament, cultura material i història: Actes del Simposi Internacional*. Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Tarragona 2013, p. 217-230.
- [9] J. PERA, C. CARRERAS, N. ROMANÍ, E. RODRIGO, N. PADRÓS i G. de SOLÀ. «El proceso de implantación territorial romana en el NE de la Provincia Citerior en el siglo II a.C. Análisis de tres modelos de ocupación: Iluro, Can Tacó i Puig Castellar de Biosca». A: J. PERA i J. VIDAL (ed.). *Fortificaciones y control del territorio en la Hispania republicana*. Pórtico, Saragossa 2016, p. 167-205.
- [10] J. GARCIA. *Gènesi, fundació i període republicà de la ciutat d'Iluro (Hispania Citerior)*. Centre de Patrimoni Arqueològic i Natural, Mataró 2017, p. 114-121.
- [11] X. BARRAL i ALTET. *Les mosaïques romanes et médiévales de la Regio Laietana (Barcelone et environs)*. Universitat de Barcelona 1978, p. 53-61.
- [12] J. PERA. *Iesso, Guissona: La descoberta d'una ciutat romana a Ponent*. Museu de Guissona, Guissona 2006, p. 28.
- [13] L. ABAD. «Arqueologia romana del País Valencià: panorama y perspectivas». A: *Arqueologia del País Valencià: Panorama y perspectivas*. Universitat d'Alacant, Alacant 1985, p. 368; J. L. JIMÉNEZ. «Les manifestacions artístiques». A: H. BONET, R. ALBIACH i M. GOZALBES (ed.). *Romans i visigots a les terres valencianes*. Diputació de València, València 2003, p. 208-210.
- [14] L. ABAD. «Arqueologia romana del País Valencià...», *op. cit.*, p. 368; J. L. JIMÉNEZ. «Les manifestacions...», *op. cit.*, p. 208-210.

- [15] M. OLCINA i R. PÉREZ. *La ciudad ibero-romana de Lucentum (El Tossal de Manises, Alicante): Introducción a la investigación del yacimiento arqueológico y recuperación como espacio público*. Museu Arqueològic d'Alacant, Alacant 1998, p. 83-84.
- [16] L. ABAD. «Arqueología romana del País Valenciano...», *op. cit.*, p. 368; J. L. JIMÉNEZ. «Les manifestacions...», *op. cit.*, p. 208-210.
- [17] L. PALAHÍ i D. VIVÓ. «Els mosaics de Gerunda». A: L. PALAHÍ, D. VIVÓ i J. M. NOLLA (cur.). *Parva Gerunda*. Ajuntament de Girona, Girona 2012, p. 127-157; L. PALAHÍ i D. VIVÓ. «Els paviments decorats al suburbium de Gerunda». A: A. COSTA, L. PALAHÍ, J. M. NOLLA i D. VIVÓ (cur.). *La villa romana de Pla de l'Horta (Sarrià de Ter) i el suburbium de Gerundo com a espai residencial i productiu*. Museu d'Arqueologia de Catalunya, Girona 2019, p. 126-130.
- [18] X. BARRAL I ALTET. *Les mosaïques romaines et médiévales...*, *op. cit.*, p. 167-169; X. AQUILUÉ i J. PARDO. «La villa romana de Can Martí (Samalús, Vallès Oriental)». *Cypselia*, núm. VIII (1990), p. 87-100.
- [19] J. L. JIMÉNEZ. «Les manifestacions...», *op. cit.*, p. 208-210.
- [20] P. CASTANYER, M. SANTOS i J. TREMOLEDA. «Una nueva fortificación de época republicana en Empúries. Una base militar para la conquista de Hispania». A: M. BENDALA GALÁN (ed.) *Los Escipiones: Roma conquista Hispania*. Museo Arqueológico Regional, Alcalá de Henares 2015, p. 107-127; J. M. NOLLA. «En el origen de los balnea publica...», *op. cit.*
- [21] J. M. NOLLA, L. PALAHÍ i J. VIVÓ (cur.). *De l'oppidum a la ciuitas: La romanització inicial de la Indigècia*. Universitat de Girona, Girona 2010, núm. 119, p. 293, lám. XI, 4.
- [22] I. RODÀ. «Els mosaics romans...», *op. cit.*, p. 72.
- [23] R. MAR, J. RUIZ DE ARBULO, D. VIVÓ i J. A. BELTRÁN-CABALLERO. *Tarraco: Arquitectura y urbanismo de una capital provincial romana*. Vol. I. *De la Tarragona ibérica a la construcció del temple de Augusto*. Tarragona 2012, p. 162-179.
- [24] X. BARRAL I ALTET. *Les mosaïques romaines et médiévales...*, *op. cit.*, lám. CXI, 2.
- [25] L. ABAD. «Arqueología romana del País Valenciano...», *op. cit.*, p. 368-369; J. L. JIMÉNEZ. «Les manifestacions...», *op. cit.*, p. 209.
- [26] J. L. JIMÉNEZ. «Les manifestacions...», *op. cit.*, p. 209.
- [27] G. FABRE, M. MAYER i I. RODÀ. *Inscriptions romaines de Catalogne*. Vol. V. *Suppléments aux volumes I-IV et instrumentum domesticum*. París 2002, addenda a IRC, vol. I, núm. 162, p. 26; I. RODÀ. «Els mosaics romans...», *op. cit.*, p. 72.
- [28] M. SANTOS. «6. Arquitectura...», *op. cit.*, p. 69-84; A. CORTÉS. *L'arquitectura domèstica...*, *op. cit.*, p. 77-101.
- [29] L. PALAHÍ i J. M. NOLLA. *Felix Turissa: La villa romana dels Ametller i el seu fundus (Tossa de Mar, la Selva)*. Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Tarragona 2010; D. VIVÓ. «13. Els mosaics». A: L. PALAHÍ i J. M. NOLLA. *Felix Turissa...*, *op. cit.*, p. 211-227.
- [30] J. BONAMUSA, J. F. CLARIANA, J. GARCIA, C. MARTÍ, V. MUÑOZ, J. PERA, C. PUERTA, V. REVILLA i L. ROMERO. *Villa romana de Torre Llauder: De re rústica iluronensium*. Museu de Mataró, Mataró 2012, p. 59-61.
- [31] X. BARRAL I ALTET. *Les mosaïques romaines et médiévales...*, *op. cit.*, p. 151-157.
- [32] X. BARRAL I ALTET. *Les mosaïques romaines et médiévales...*, *op. cit.*, núm. 137-139, p. 118-122; A. LÓPEZ i X. FIERRO. «Les darreres intervencions a les termes romanes de Sant Boi de Llobregat. Datació i tipologia». *Empúries*, núm. 53 (2002), p. 261-296, preferentment p. 261-265.
- [33] J. ENRICH, J. ENRICH i J. SALES. «Anàlisi de l'ocupació de l'espai rural en època romana a la Catalunya interior». A: *Actes del Simposi «Les vil·les romanes a la Tarraconense»*. Vol. I. Barcelona 2008, p. 216.
- [34] F. TARRATS i J. A. REMOLÀ. «La villa romana dels Munts (Altafulla, Tarragonès)». A: J. A. REMOLÀ (ed.). *El territori de Tàrraco: vil·les romanes del Camp de Tarragona: Actes del Seminari organitzat pel Museu Nacional Arqueològic de Tarragona, la Societat catalana d'Estudis Clàssics i l'Institut Català d'Arqueologia Clàssica, amb la col·laboració de la Facultat de Lletres de la Universitat Rovira i Virgili. Tarragona, 14, 15 i 16 de febrer de 2006*. Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Tarragona 2007, p. 95-117, amb bibliografia.
- [35] R. NAVARRO. «Mosaics de la villa de Paret delgada». A: P. de PALOL i A. PLADEVALL (coord.). *Del romà al romànic: Història, art i cultura de la Tarraconense mediterrània entre els segles IV i X*. Enciclopèdia Catalana, Barcelona 1999, p. 133-134; A. CHAVARRÍA. *El final de las villae en Hispania (siglos IV-VII dC)*. Brepols, Turnhout 2007, p. 189.
- [36] L. ABAD. «Arqueología romana del País Valenciano...», *op. cit.*, p. 369; J. L. JIMÉNEZ. «Les manifestacions...», *op. cit.*, p. 210.
- [37] J. L. JIMÉNEZ. «Les manifestacions...», *op. cit.*, p. 211.
- [38] F. ARASA. «El Vilar del Puig (l'Horta Nord, València). Una villa romana de l'ager saguntinus excavada en el segle XVIII». *Archivo de Prehistoria Levantina*, núm. XXXII (2018), p. 173-234.
- [39] J. L. ABASCAL. «La Punta de l'Arenal». A: C. ARANEGUI (coord.). *Els romans a les terres valencianes*. Institució Alfons el Magnànim, València 1996, p. 132.
- [40] L. ABAD i R. CEBRIÁN. «II.6.1. Mosaicos». A: J. L. ABASCAL, R. CEBRIÁN, A. M.ª RONDA i F. SALA (coord.). *Baños de la Reina (Calpe, Alicante): Un uicus romano a los pies del Peñon de Ifach*. Ajuntament de Calp, Calp 2007, p. 104-116.
- [41] J. L. JIMÉNEZ. «Les manifestacions...», *op. cit.*, p. 211.
- [42] L. ABAD. «Arqueología romana del País Valenciano...», *op. cit.*, p. 369; J. L. JIMÉNEZ. «Les manifestacions...», *op. cit.*, p. 210.
- [43] X. BARRAL I ALTET. *Les mosaïques romaines et médiévales...*, *op. cit.*, núm. 8, p. 44-47; M. GUARDIA. *Los mosaicos de la Antigüedad Tardía en Hispania: Estudios de iconografía*. Promociones y Publicaciones Universitarias, Barcelona 1992, p. 47-48.

- [44] L. ABAD. «Arqueología romana del País Valencià...», *op. cit.*, p. 369-370; J. L. JIMÉNEZ. «Les manifestacions...», *op. cit.*, p. 210.
- [45] R. NAVARRO. *Los mosaicos de Tarragona*. Tesi doctoral. Universitat de Barcelona, Barcelona 1979.
- [46] A. BALIL. «El mosaico “della Medusa” di Tarragona». A: *Hommages à M. Renard*. Vol. III. Brusselles 1969, p. 3-12.
- [47] L. ABAD. «Arqueología romana del País Valencià...», *op. cit.*, p. 369; J. L. JIMÉNEZ. «Les manifestacions...», *op. cit.*, p. 210.
- [48] I. LÓPEZ, C. MARÍN, R. MARTÍNEZ i C. MATAMOROS. *Hallazgos arqueológicos en el Palau de les Corts*. Corts Valencianes, València 1994, p. 140-156; J. L. JIMÉNEZ. «Les manifestacions...», *op. cit.*, p. 210.
- [49] J. M. BLÁZQUEZ, C. LÓPEZ MONTEAGUDO, M. L. NEIRA i M. P. SAN NICOLÁS. *Corpus de mosaicos romanos de España*. Fasc. IX. *Mosaicos romanos del Museo Arqueológico Nacional*. Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Madrid 1989, núm. 26, p. 42-44, i núm. 22-25, p. 42-45; P. CABRERA. «Trabajos de Hércules». A: *Mosaico romano del Mediterráneo*. Museo Arqueológico Nacional, Madrid 2001, p. 150-151, amb la bibliografia anterior.
- [50] F. ARASA. «El Vilar del Puig...», *op. cit.*, p. 205-207, fig. 14.
- [51] L. ABAD. «El mosaico de Fáustulo y los orígenes de Roma». A: *El mosaico romano de «los orígenes de Roma»*. Laia, Barcelona 2004, p. 67-83.
- [52] R. NAVARRO. *Los mosaicos...*, *op. cit.*; M. DÍAZ i J. M. MACIAS. «La villa romana de la Pineda/Callípolis (Vilaseca, Tarragonès)». A: J. A. REMOLÀ (ed.). *El territori de Tàrraco...*, *op. cit.*, p. 133-151.
- [53] J. BONAMUSA, J. F. CLARIANA, J. GARCIA, C. MARTÍ, V. MUÑOZ, J. PERA, C. PUERTA, V. REVILLA i L. ROMERO. *Villa romana de Torre Llauder...*, *op. cit.*, p. 51-61.
- [54] J. BONAMUSA, J. F. CLARIANA, J. GARCIA, C. MARTÍ, V. MUÑOZ, J. PERA, C. PUERTA, V. REVILLA i L. ROMERO. *Villa romana de Torre Llauder...*, *op. cit.*, p. 50; L. PALAHÍ, D. VIVÓ, M. LAMUÀ i A. COSTA. «La villa de can Pau Birol». A: A. COSTA, L. PALAHÍ, J. M. NOLLA i D. VIVÓ (cur.). *La villa romana de Pla de l'Horta...*, *op. cit.*, p. 59-65, fig. 4.32 a 4.39.
- [55] A: J. L. ABASCAL, R. CEBRIÁN, A. M.ª RONDA i F. SALA (coord.). *Baños de la Reina...*, *op. cit.*, fig. 18, 19 i 31.
- [56] X. AQUILUÉ, R. MAR, J. M. NOLLA, J. RUIZ DE ÁRBULO i E. SANMARTÍ. *El fòrum romà d'Empúries (Excavacions de l'any 1982): Una aproximació arqueològica al procés històric de la romanització al nord-est de la península Ibèrica*. Generalitat de Catalunya, Barcelona 1984, p. 93-97.
- [57] X. BARRAL I ALTET. *Les mosaïques romaines et médiévales...*, *op. cit.*, núm. 65, p. 88-89.
- [58] J. L. JIMÉNEZ. «Les manifestacions...», *op. cit.*, p. 211.
- [59] J. OLIVER. «Els opera sectilia». A: A. COSTA, L. PALAHÍ, J. M. NOLLA i D. VIVÓ (cur.). *La villa romana de Pla de l'Horta...*, *op. cit.*, p. 117-125.
- [60] J. M. PUCHE. *Memòria de l'excavació arqueològica al carrer Alguer 9 (Tarragona)*. Tarragona 1995.
- [61] E. RAMON. «La villa romana de la Llosa (Cambrils, Baix Camp)». A: J. A. REMOLÀ (ed.). *El territori de Tàrraco...*, *op. cit.*, p. 153-170.
- [62] L. ABAD i R. CEBRIÁN. «II.6.1. Mosaicos», *op. cit.*, p. 111-112, fig. 24, i p. 115.
- [63] R. ALBIACH i J. L. de la MADARIA (coord.). *La villa de Cornelius (L'Ènova, Valencia)*. Ministerio de Fomento, València 2006, p. 74-81.
- [64] X. AQUILUÉ, P. CASTANYER, M. SANTOS i J. TREMOLEDA. «4. Arquitectura oficial». A: X. AQUILUÉ (ed.). *Ciudades romanas de Hispania: 6. Empúries. Municipium Emporiae*. L'Erma, Roma 2012, p. 51; X. BARRAL I ALTET. *Les mosaïques romaines et médiévales...*, *op. cit.*, p. 115-118.
- [65] M. GARCÍA. «4.6. Restes arquitectòniques i musivàries». A: J. M. MACIAS (ed.). *Les termes públiques de l'àrea portuària de Tàrraco: Carrer de Sant Miquel de Tarragona*. Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Tarragona 2004, p. 110-116.
- [66] X. BARRAL I ALTET. *Les mosaïques romaines et médiévales...*, *op. cit.*, núm. 7, p. 39-43; I. RODÀ. «Els mosaics romans...», *op. cit.*, p. 75.
- [67] F. TARRATS. «Mosaico de Mnemósine». A: *Mosaico romano del Mediterráneo*, *op. cit.*, p. 170-171; F. TARRATS. «Euterpe». A: *Mosaico romano del Mediterráneo*, *op. cit.*, p. 172-173; F. TARRATS i J. A. REMOLÀ. «La villa romana dels Munts...», *op. cit.*, p. 95-117.
- [68] R. MONDELO. «Los mosaicos de la villa romana de Algorós (Elche)». *Boletín del Seminario de Arte y Arqueología de Valladolid*, núm. 51 (1985), p. 107-141; L. ABAD. «Arqueología romana del País Valencià...», *op. cit.*, p. 369.
- [69] M. GUARDIA. *Los mosaicos de la Antigüedad Tardía...*, *op. cit.*, p. 42-47; X. BARRAL I ALTET. *Les mosaïques romaines et médiévales...*, *op. cit.*, núm. 6, p. 31-39.
- [70] A. PERICH. *Arquitectura residencial urbana d'època tar-doantiga a Hispania (segles IV-VIII dC)*. Tesi doctoral. Institut d'Arqueologia Clàssica i Universitat Rovira i Virgili. Tarragona 2014, p. 77-80, amb bibliografia.
- [71] A. PERICH. *Arquitectura residencial...*, *op. cit.*, p. 80-83, amb bibliografia.
- [72] J. LÓPEZ VILAR. *Les basíliques paleocristianes del suburbi occidental de Tàrraco: El temple septentrional i el conjunt martirial de Sant Fructuós*. Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Tarragona 2006, p. 77-81.
- [73] J. L. JIMÉNEZ. «Les manifestacions...», *op. cit.*, p. 211.
- [74] J. M. BLÁZQUEZ, C. LÓPEZ MONTEAGUDO, M. L. NEIRA i M. P. SAN NICOLÁS. *Corpus de mosaicos romanos de España*. Fasc. VIII. *Mosaicos romanos de Lérida y Albacete*. Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Madrid 1989, p. 13-33; R. NAVARRO. «Villes amb mosaics entre els rius Segre i Cinca». A: P. de PALOL i A. PLADEVALL (coord.). *Del romà al romànic...*, *op. cit.*, p. 142-144; L. MARÍ i V. REVILLA. *La villa romana del Romeral. Els mosaics: Art, arquitectura i vida aristocràtica al segle IV*. Ajuntament d'Albesa, Lleida 2006; L. MARÍ i V. REVILLA. «La villa romana del Romeral, a Albesa (la Noguera). Evolució arquitectònica i funcional d'un establiment de la vall de la Noguera Ribagorçana entre els segles I-IV

- dC». *Revista d'Arqueologia de Ponent*, núm. 16-17 (2006-2007), p. 129-143.
- [75] M. BLÁZQUEZ, C. LÓPEZ MONTEAGUDO, M. L. NEIRA i M. P. SAN NICOLÁS. *Corpus de mosaicos romanos de España*. Fasc. VIII. *Mosaicos romanos...*, *op. cit.*, p. 13-33; R. NAVARRO. «Villes amb mosaics...», *op. cit.*, p. 142-144.
- [76] M. BLÁZQUEZ, C. LÓPEZ MONTEAGUDO, M. L. NEIRA i M. P. SAN NICOLÁS. *Corpus de mosaicos romanos de España*. Fasc. VIII. *Mosaicos romanos...*, *op. cit.*, p. 13-33; A. CHAVARRÍA. *El final de las villae en Hispania...*, *op. cit.*, p. 191.
- [77] A. CHAVARRÍA, *El final de las villae en Hispania...*, *op. cit.*, p. 191.
- [78] M. GUARDIA. *Los mosaicos de la Antigüedad Tardía...*, *op. cit.*, p. 49-58; D. VIVÓ i L. PALAHÍ. «Els mosaics de Bell-lloc del Pla. Descripció i interpretació». A: *Els mosaics de Bell-lloc del Pla...*, *op. cit.*, p. 23-33; A. COSTA, L. PALAHÍ, J. M. NOLLA i D. VIVÓ (cur.). *La villa romana de Pla de l'Horta...*, *op. cit.*, p. 442-456.
- [79] T. HAUSCHILD i A. ARBEITER. *La villa romana de Centelles*. Generalitat de Catalunya, Barcelona 1993, p. 50-113; J. A. REMOLÀ. «La villa romana de Centelles (Constantí, Tarragonès)». A: J. A. REMOLÀ (ed.). *El territori de Tàrraco...*, *op. cit.*, p. 171-189.
- [80] A. MARTÍN i J. ALEMANY. «La intervenció arqueològica a Sant Amanç». A: *La villa romana de Sant Amanç de Viladés, Rajadell (Bages)*. Manresa 2002, p. 19-35, especialment p. 27-29).
- [81] R. MONDELO. «Los mosaicos de la villa romana...», *op. cit.*, p. 107-141.
- [82] M. GUARDIA. *Los mosaicos de la Antigüedad Tardía...*, *op. cit.*, p. 59-65; D. VIVÓ. «13. Els mosaics», *op. cit.*, p. 211-227.
- [83] G. GARCIA, A. MORO i F. TUSET. *La seu episcopal d'Ègara: Arqueologia d'un conjunt cristià del segle IV al IX*. Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Tarragona 2009, p. 80-84.
- [84] P. de PALOL. *Arqueología cristiana de la España romana: Siglos IV-VI*. Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Madrid i Valladolid 1967, p. 201-210; R. LORENZO. *L'Alcúdia d'Elx a l'antiguitat tardana: Anàlisi històrica i arqueològica de l'Ilici dels segles V-VIII*. Universitat d'Alacant, Alacant 2006, p. 75-86, fig. 10-16.
- [85] P. de PALOL. *Arqueología cristiana...*, *op. cit.*, p. 214-217.
- [86] P. de PALOL. *Arqueología cristiana...*, *op. cit.*, p. 218-223.
- [87] P. de PALOL. *Arqueología cristiana...*, *op. cit.*, p. 223-228.
- [88] P. de PALOL. *Arqueología cristiana...*, *op. cit.*, p. 228-230.
- [89] N. DUVAL. *La mosaïque funéraire dans l'art paléochrétien*. Longo, Ravenna 1976.
- [90] P. de PALOL. *Arqueología cristiana...*, *op. cit.*, p. 328-321; I. RODÀ. «Els mosaics romans...», *op. cit.*, p. 74-75.
- [91] P. de PALOL. *Arqueología cristiana...*, *op. cit.*, p. 334-335.
- [92] X. BARRAL i ALTET. *Les mosaïques romaines et médiévales...*, *op. cit.*, núm. 24, p. 58-60.
- [93] X. BARRAL i ALTET. *Les mosaïques romaines et médiévales...*, *op. cit.*, núm. 143, p. 129-131.
- [94] D. PÀMIES i I. MORENO. «Evolució de l'espai cementiri dels Prats de Rei entre el segle V i el segle XVIII». A: *Actes del V Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya: Barcelona, del 22 al 25 de maig de 2014*. Vol. II. Ajuntament de Barcelona, Barcelona 2015, p. 847-858; M. GUASCH i N. SALAZAR. *Segarra, Sigara, cruïlla entre Ibèria i Hispània*. Ajuntament dels Prats de Rei, els Prats de Rei, 2018, p. 44-45.
- [95] J. M. NOLLA i J. TREMOLEDA (cur.). *Empúries a l'antiguitat tardana*, Museu d'Arqueologia de Catalunya, Barcelona 2015, p. 129-133, coll. «Monografies Emporitanes», núm. 15.1.
- [96] Una primera aproximació a X. BARRAL. *Els mosaics de paviment medievals a Catalunya*. Artestudi, Barcelona 1979.

NOTA BIOGRÀFICA

J. M. Nolla (l'Albagés, 1949) es va llicenciar a la Universitat Autònoma de Barcelona amb premi extraordinari el 1973 i va llegir-hi la tesi doctoral sobre la Girona romana el 1977. Ha estat professor titular d'Arqueologia de la secció de Lletres del Col·legi Universitari de Girona (UAB) entre 1978 i 1992 i després de la Universitat de Girona, on va esdevenir catedràtic l'any 1994. Ha tingut diversos càrrecs de govern entre els quals la direcció de l'Institut del Patrimoni Cultural (UdG) i vicerector de recerca. Va ser conservador del conjunt monumental d'Empúries (1983-1985). Ha dirigit nombrosos projectes de recerca competitiu ministerials, autonòmics i europeus i ha excavat en nombrosos jaciments tan urbans com rurals de les comarques gironines on ha centrat preferentment les seves recerques. Va participar els anys 1994-1996 en la campanya arqueològica del temple de la Magna Mater a Ostia (Laci). Ha publicat, sol o en col·laboració, una seixantena de monografies científiques i altres treballs de divulgació i nombrosos articles en revistes o resultat de participació en congressos, jornades i seminaris. Va introduir l'any 1979 el sistema de registre Harris al nostre país i l'any 1992 va crear les Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona.